

КОНЦЕПТ ХАТИ ЯК СКЛАДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ВЕСІЛЬНОЇ КОНЦЕПТОСФЕРИ

THE CONCEPT OF THE HOUSE AS A COMPONENT OF THE UKRAINIAN WEDDING CONCEPTOSPHERE

Заверющенко О.Л.,

orcid.org/0000-0002-7181-2394

кандидат філологічних наук, доцент

У статті розглянуто концепт хати як важливий складник української весільної концептосфери. Простежено його формування в українській картині світу на основі численних уявлень, вірувань, зокрема пов'язаних з купальською, шлюбною й родинною обрядовістю, святами зимового циклу, а також зі звичаєвим правом українців. Установлено зв'язок концепту хати та образів, які його наповнюють, з дотриманням важливих, ще дохристиянських ритуалів поклоніння вогню, ушанування дідуха на покуті як старійшини роду, зв'язок образів порогу та дверей з віруваннями в межу «свого» та «чужого» світів, захисту від нечисті й обрядами викупування, ритуальної підміни молодої, образу печі – з обрядами ворожіння на судженого та сватання, образів сволока та даху – з уявленнями про оберіг й обрядами випікання весільного короваю, установлення гільця, образу столу – з уявленнями про домашній вівтар та з весільною церемонією. Виділено номінації на позначення хати, а саме: *хата, хатина, кімната* та ін., а також її частин і локусів на зразок *кухня, коридор, сіни, стріха, сволок, покуть, божниця, покраса, піч, комин, долівка*, хатнього начиння й атрибутів, зокрема *поріг, двері, мисник, стіл, обрус, діжа, лава, віник, глина, свічка* тощо, маркованих проведенням весільних обрядодій.

Пояснено зв'язок концепту хати з концептами *батька-матері, долі, родини, добра, хліба, рушника, води, вогню, волі, правди, здоров'я, багатства, часу, любові та кохання, парності предметів*, образами *Бога, сонця, хазяїна, хазяйки, господи, чоловіка, жінки, дитини, діда, баби, вінка, жита, пшениці, грому, ікони, стола, скрині, гільця, діжі, хреста, сокири, куті, віника*. Окрему увагу звернено на образ даху як символ поєднання молодих для спільного проживання, символічні образи *півня, курки, вулини, чобота* в обрядах ворожіння, на дію *наповнення* як надбання добра, багатства. Проаналізовано епітети *дорога, весела, рідна, невеличка, біленька, своя, чужа, порожня* на позначення хати.

Досліджено семантику внесення певних предметів, атрибутів до хати як позитивну, сприятливу для здоров'я, багатства, удалого заміжжя та винесення з хати певних речей як негативну (утрата здоров'я, добробуту) у контексті повір'їв, обрядів, ворожін'я на нареченого. Описано семантику місць перебування та руху молодого, молодої, старостів у хаті під час сватання, дружка під час весільного дійства. Доведено, що концепт хати є частиною різних концептосфер української картини світу, у тому числі весільної, і потребує подальшого детального вивчення.

Ключові слова: концепт хати, весільна концептосфера, українське весілля, молоді, покуть, піч, сволок, дах, двері, ворожіння, сватання, стіл.

The article considers the concept of the house as an important component of the Ukrainian wedding conceptosphere. Traced its formation in the Ukrainian picture of the world on the basis of numerous ideas, beliefs, in particular related to Kupala, marriage and family rituals, holidays of the winter cycle, as well as with the customary law of the Ukrainians. It is established the connection between the concept of the house and the images that fill it, with the observance of important pre-Christian rituals of fire worship, honoring *didukh* in the corner as elders of the clan, the connection of images of the threshold and door with beliefs in the boundary of "one's own" and "alien" worlds, protection from evil spirits and rites of redemption, ritual preplacement of the bride, the image of the furnace – with the rites of divination for the betrothed and matchmaking, images of the beam and roof – with ideas about the amulet and the rites of baking a wedding loaf, installation of a branch, image of the table – with ideas about the home altar and with a wedding ceremony. Allocated nominations for the designation of the house, namely: *hut, room*, etc., as well as its parts like *kitchen, corridor, porch, roof, shank, corner, bozhnitsa, pokrasa, oven, chimney, floor*, household utensils and attributes, including *threshold, door, bowl, table, tablecloth, cut, bench, broom, clay, candle*, etc., marked by wedding ceremonies.

The connection of the concept of the house with the concepts of the *father-mother, fate, family, goodness, bread, towel, water, fire, will, truth, health, wealth, time, love, parity of objects*, images of *God, sun, master, mistress, lord, man, woman, child, elderly man, elderly woman, wreath, wheat, thunder, icon, table, chest, wedding tree, dough barrel, cross, ax, kutya, broom* is explained. Special attention is paid to the image of the roof as a symbol of the combination of young for cohabitation, symbolic images of a *rooster, chicken, charcoal, boot* in the rites of divination, on the action of filling as an asset of good, wealth. Epithets like *cheerful, native, small, white, own, alien, empty* to indicate the house are analyzed.

The semantics of introducing certain objects, attributes into the house as positive, favorable for health, wealth, successful marriage and removal from the house of certain things as negative (loss of health, well-being) in the context of beliefs, rituals, divination of the groom. The semantics of places of stay and movement of bride, groom, elders in the house during matchmaking, groomsman during the wedding is described. It is proved that the concept of the house is part of various conceptospheres of the Ukrainian picture of the world, including wedding, and requires further detailed study.

Key words: house concept, wedding conceptosphere, Ukrainian wedding, youth, corner, oven, beam, roof, door, divination, matchmaking, table.

Постановка проблеми. Хата є родинним вогнищем життя українців, які звикли жити осідлим способом. Це місце, де грають весілля, створюють сім'ю, народжують дітей, тому вона є символом дому, родинних зв'язків, любові до рідної землі. Образ хати лежить у площині перетинання весільної концептосфери та концептосфери сім'ї в українській картині світу. Концепт хати видається дуже важливим для формування названих концептосфер разом з концептами батьківщини, батька-матері, добра, щастя, любові, кохання, хліба тощо. Весільна концептосфера є наповненою численними образами та символами (вінка, печі, рушника, гільця, квітки, обручки, короваю, весільного печива тощо), які мають глибоке культурне підґрунтя. Не менш важливими є образи локусів весільного дійства: обряди сватання, купівлі-продажу, обміну, покриття молодої, першої шлюбної ночі та ін. проводять у хаті, на подвір'ї, на току, у коморі. Серед названих локацій образ хати посідає чільне місце як центр розгортання весільного дійства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українське весілля здавна викликало інтерес учених своєю архаїчністю, багатством учасників, атрибутів, глибинним культурним значенням. Його відомими дослідниками є М. Бігусяк, В. Борисенко, Хв. Вовк, Е. Гаврилюк, Я. Головацький, Б. Грінченко, Н. Грозовська, М. Грушевський, В. Дроботенко, Н. Здоровега, О. Кольберг, О. Левицький, П. Литвинова-Бартош, Й. Лозинський, Т. Лупій, І. Магрицька, А. Малинка, Г. Москальчук, К. Мошинський, А. Плотникова, О. Потєбня, П. Романюк, М. Сумцов, С. Творун, О. Тищенко, В. Шевченко, В. Ужченко. Так, окремі аспекти українського весільної драми детально проаналізовано в роботах І. Магрицької (номінації учасників весілля, образ гарбуза), Т. Лупій (образ рушника), О. Кондратович, М. Олійник (образи дівочої коси, вінка, хустки), В. Жайворонка (концепт роду), С. Творун (образи хлібних виробів), В. Ужченка (образ печі), М. Гримич (концепт обміну) тощо. Концепт хати потрапив в поле зору таких учених і дослідників, як А. Данилюк [3], В. Жайворонка [5], П. Іванов [7], О. Кирилюк [9], М. Красиков [10], І. Мойсеїв [15], М. Сумцов [17] та ін.

«В українській етнології проблема вивчення інтер'єру українського житла, його духовної грані потребує подальшого вивчення дослідниками, незважаючи на перші спроби етнографів М. Зубрицького, О. Кольберга, Г. Стельмах, В. Самойловича, А. Данилюка та інших, праці яких послужили лише основою розвитку початкової стадії етнографічної науки» [1, с. 297].

На окрему увагу заслуговує стаття П. Іванова «Народные обычаи, повѣрья, примѣты, пословицы и загадки, относящиеся къ малорусской хатѣ» 1889 р., надрукована в «Харківському збірнику», у якій автор детально описав обряди, повір'я українців Слобожанщини, навів прислів'я, фразеологізми й загадки про піч і хату, пов'язані з вибором місця для хати, її будівництвом і життям у ній, переходом селян зі старої хати до нової.

Незважаючи на численні спроби дослідити частини української весільної концептосфери, залишаються так звані «білі плями» в її цілісному відтворенні через відсутність комплексного дослідження названої концептосфери. Потребують глибокого розуміння всі складові цього культурного феномену, у першу чергу вербальні, – окремі номінації, фразеологізми з різноманітними варіантами, прислів'я, весільні пісні, етикетні формули, контекст обрядів, етапи весілля. Аналіз матеріалу слід проводити із залученням діалектних, фразеологічних словників, фольклорних, етнографічних збірників, польових записів.

Постановка завдання. Метою нашої статті є дослідити концепт хати в українській весільній концептосфері. Завданнями розвідки є: 1) проаналізувати формування концепту хати в мовній картині світу українців; 2) простежити зв'язок образу хати з іншими образами названої концептосфери; 3) з'ясувати роль і місце концепту хати в українській весільній концептосфері.

Виклад основного матеріалу. Український фольклор дає уявлення про те, що здавна наші предки дуже поважали хату: «...Хата – уособлення родинного вогнища (*«Дорогая тая хатка, де родила мене матка»*), благополуччя, досягнутого завдяки працьовитості (*«Хату руки держать»*, *«У веселій хаті веселі люди»*), гостинності (*«Що хата має, тим і приймає»*), волі, незалежності (*«В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля»*); на противагу своїй хаті (*«Своя хата – як рідная матка»*) виступає чужа (*«Чужа хата не гріє»*); зауважують: *«Не надійся на чужу хату, бо під тином доведеться умирати»* [5, с. 616]. Звертають на себе увагу позитивно конотовані епітети на позначення хати *дорогая, весела, рідная, своя*, їм протиставляється негативно конотований епітет *чужа*. Хата є світоглядно-культурною категорією, її визначають як «батьківську», «рідну» [9, с. 203]. Концепт хати є пов'язаним з концептами волі, правди, родини, Батьківщини. Також простежується зв'язок концепту хати з концептами багатства, здоров'я, добра: *«На ніч (ввечері) не можна підмітати в хаті та вино-*

сити сміття – добро піде з хати. Прийшов гість, не бери віника до рук, бо гостя вимітатимеш. Коли зайде сонце – не винось з хати нічого і не позичай – добра не буде» [14, с. 31]. Не можна виносити та виливати воду з хати, особливо після купання дитини, після заходу сонця [Н. В., В. Д., Шишк.]. Українська картина світу містить вірування, обряди, у тому числі купальські й весільні, ворожіння на заміжжя, де хата є центром розгортання подій, які відбуваються як у реальному, так і міфічному світі наших предків. Так, дах хати в народній картині світу «відповідає» за її безпеку, є уособленням вищого світу. «Жінки згадують: «Купаємося у вінках, а тоді покидаємо всі разом і пустили на воду – хай пливе, куди заміж іти... Іноді вінки виймали з ставка, несли додому, кидали на горище, також кидали на хату через голову, щоб голова не боліла. Щоб хвороби не приставали. Щоб грім не розбив хату. Вінок на даху береже хату від вогню» [13, с. 36–37].

Ворожіння на заміжжя під Новий рік із визначенням сторони світу, з якої слід виглядати судженого, дівчата проводять на подвір'ї, у сінях, а сакральне споживання їжі відбувається саме в хаті. Звертає на себе увагу парність предметів й учасниць дійства. Вхідження до хати або внесення до неї певних предметів, атрибутів як певний рух, спрямований усередину хати, програмує успіх, удале заміжжя, багатство: «Під Новий рік дівчата ворожили: – Батько чи мати давали доньці на тарілці два пироги. Потім дівчата йшли викидати чоботи через паркан. Кидали рукою або з ноги. В який бік чобіт впаде носком, або з якого боку в цей момент загавкає собака, туди і заміж іти. Входили в хату, розламували пироги і їли» [14, с. 5]. Обов'язковим для міфоритуалу є використання символічних для української культури образів (води, пшениці, жита, півня, курки): «...Пішли в курник, взяли птахів, кому що попалося, внесли в хату. На долівку насипали пшеницю, поставили водичку. Подрузі попалося куриця, яка поклувала зерно, напилася водички, «носик втерла» – це значило, що чоловік буде хазяїн. Так і сталося. А їй попався півень: лапою став на тарілку, перевернув її і ку-ку-рі-ку прокричав – п'яниця буде, битиме – «як в око вліпив» [14, с. 5]. Важливим є дотримання певних правил, виконання символічних дій, щоб досягти успіху: «В цей святковий вечір все віщувало на майбутнє. – Вносили дрова в хату: «Я, хоп, і впустила, а подруга внесла, то пішла заміж, а я ні» [14, с. 5].

З боку вхідних дверей до хати прибудовували сіни – маленький темний холодний коридор,

у якому зберігали переважно харчові продукти (сало, жир, смалець, яйця) у діжці. У сінях також могло відбуватися ворожіння дівчат з допомогою парних предметів (чобіт) про майбутнє: «В сіни виносили два чобота, в один сипали жито, а в інший кляли вуглину. Дівчина повинна в темноті взяти один чобіт, внести в хату і подивитися, що в ньому. Якщо в чоботі жито, то весь рік буде жити щасливо, а якщо вуглина, «то пектиметься цілий рік» [14, с. 5].

Основою української сім'ї є її господарі – хазяїн та хазяйка (без хазяїна двір плаче, а без хазяйки хата [5, с. 616]), що становлять подружню пару, їхнє кохання, наявність у них дітей, хати, спільного господарства. Заможність, добробут селян часто асоціюються з наявністю в них хатнього начиння, багатого одягу, худоби, збіжжя, інвентарю. Внутрішня форма фразеологізмів стала *господа Степанова добром повнитись...* [11, с. 28]; *і хату мали, і в хаті, і хліб, і до хліба* [11, с. 57] постає з уявлення про добро не тільки як моральну категорію, але й майно господарів помешкання, а дієслівний компонент *повнитись* дає розуміння повноти як багатства, наявності всього необхідного, хазяйновитості, побожності української сім'ї (лексема *господа* походить від *Господь*). Хліб є фетиш культурної спадщини українців. Можна простежити зв'язок концептів хати та хліба, добробуту.

Звичаєве право українців передбачало утворення сім'ї як нової спілки в громаді, тому вкрай важливим для людини було не залишитися самотньою, неодруженою: *...не вік же одному на сволок в порожній хаті дивитись* [11, с. 28], *...нема в мене ні дітей, ні жіночки любесенької* [11, с. 27]. *Порожня хата* протистоїть хаті, *наповненій* родинним теплом, дитячим сміхом. Почуття закоханості змінюється справжнім родинним щастям із *жіночкою любесенькою*. Цей вислів має у своїй внутрішній формі почуття любові, поваги, ніжності до дружини, що формально виражається з допомогою демінутивних суфіксів *-очк, -есеньк*.

Концепт хати є близьким до концептів любові, родини, дитини, щастя: усе необхідне для життя подружньої пари знаходить вербальне відтворення у вислові «*і покохалися вони, і були в них діти, і було всього в хаті, і на дворі, і на столі, і в скрині. І час не летів, а слався над ними*» [11, с. 69]. Повторення сполучника *і*, що об'єднує сурядним зв'язком окремі речення й однорідні члени речення, сприяє розгортанню оповіді в наведеному контексті, перерахуванню елементів добробуту сім'ї: *і було всього* з деталізацією їхньої локації *в хаті, і на дворі, і на столі,*

і в скрині. Щасливі подружні стосунки сприяють сприйняттю швидкоплинності часу: *час* може *летіти*, але може й *стелитися*, що створює відчуття його безперешкодного, легкого, щасливого проведення сім'єю разом.

Українську хату на Слобожанщині традиційно робили з дерева та глини. Це також могла бути «хата мита 1. «хата, зроблена з дерева, стіни якої миють»...; 2. * «хата в багатих селян, стіни зрубу якої зроблені з товстих брусів; їх не штукатурять і не білять; вважалась найкращою хатою» (Харк. зб., с. 918)» [16, с. 373]. У Східній Слобожанщині фіксують назви хати *старині* «стара хата» [16, с. 344]; *хатовини*, мн. «невелика вбога або стара хата» [16, с. 373], у Центральній Слобожанщині розрізняють номінації *хата* «велика кімната», *хатина* «маленька кімната», *мазанка* «дерев'яна хата, обмазана глиною», *хата під стріхою* [В. Д.].

Учені вважають, що простір «з точки зору традиційної народної свідомості, ... є неоднорідним; це залежить від того, в якому локусі проходять важливі події та які об'єкти там знаходяться. Ці події та об'єкти різною мірою причетні до тих чи інших ритуалів, котрі мають сакральний характер. Тим самим, весь простір тою чи іншою мірою причетний до різних ритуальних дій» [4, с. 22–23], він «...підпорядковувався вимогам соціально-ціннісної ієрархізації, коли в хаті окремі її місця вважалися близькими до сакральних або «почесних», позитивно значущих» [9, с. 203].

Хату можна умовно поділити на вертикальні яруси (долівка – нижній ярус, покуть, стіл, піч, лави – середній ярус, стеля, сволок, дах – верхній ярус) та горизонтальні локації (хата, сіни, покуть, піч, стіл). Хата є однією з оболонок «... осердя буття, де контамінуються, перехрещуються сонце і світ, закон і матеріал. Ставлення до вищого начала виражається в семантичній підпорядкованості інтер'єрові – святому місцю: архаїчному сакральному стовпу, ритуальному вогнищу-жертovníку, столу-вівтареві, а в християнські часи – покуті. Крім того, тридільність по вертикалі (льох – світлиця – горище) матеріалізує в конструкції уявлення про три світи: підземний, земний, небесний; сонях стріхи пов'язаний із сонцем» [15, с. 138].

Хата має *поріг*, «...який маркував границю між засвоєним, впорядкованим простором та зовнішнім хаотичним довкіллям ...Образ «рідного порогу» зосереджує у собі всі символічні позитивно вітальні значення родинного буття» [9, с. 203]. *Не можна нічого давати, вимітати сміття через поріг, наступати на нього* [В. Д.,

Н. В.]. На Гуцульщині «молодий, ідучи до шлюбу, «віддавав честь» хатньому порогу – постукував у нього топірцем або палицею. Натомість наречену він повинен був на руках перенести через поріг – «бо її ще не знають душі покійників», якщо ж знехтувати цим звичаєм, то пращури гніватимуться й чинитимуть всілякі перешкоди новій родичці. Заходячи в оселю, молодяттам слід переступати поріг лише правою ногою» [1, с. 304].

Образ хатніх дверей пов'язаний з уявленнями про Божий захист від нечисті: Господь «дивився на хатне життя з покуті, захищав від нечистої сили. Двері хати на ніч закривали на *засув*. Нечиста сила та лихі люди могли ввійти в хату через вікна та двері – і тому їх на ніч хрестили, а вставляючи двері, казали: «Двері-двері, будьте ви на заперті злomu духові й ворові», – і робили сокирою знак хреста...» [10, с. 432]. Сокира є інструментом магічного захисту від проникнення чужого світу до свого, рідного. Вхідження молодої з її приданим до хати молодого прирівнюється в народній свідомості до втрати цілісності рідного простору, вторгнення до нього чужого роду: «Як везли придане молодої, то «коли привозили скриню до молодого, то ставили так, що вона не проходила в двері, тобто впоперек. Кажуть батькам, щоб ті давали сокиру: «Будемо рубати двері, бо скриня не входе». Торгувалися до тих пір, поки батьки не винесуть могорич. Скриню розвертали і вносили в хату» [14, с. 18].

«З давніх-давен двері символізують межу...» [5, с. 169], так наприклад: «Як в одні двері увійшла, а в другі вийшла» (про життя, яке швидко проминуло) [В. Д.]. Вони відмежовують молодого під час сватання в хаті молодої: «Свати заходили до хати, а молодого залишали в сінях...» [13, с. 89]. «Коли молода була згодна вийти заміж і батьки не проти, з сіней кликали *парубка*» [13, с. 91].

Саме біля дверей відбувається ритуальна підміна молодої: «Заходячи в хату, староста запитує: «А де ж тут наша невістка?». Виходить бабуся молодої. Староста: «О ні, це не вона». Другою виходить мати молодої. Староста: «Ця також на неї не схожа». В цей час молода стоїть і за давнім звичаєм «кудупається в печі», староста: «Та де ж там наша невістка?». Тоді вже виходить молода. Староста запитує в неї, чи згодна вона піти заміж за «косаря». Коли молода дає згоду, староста запитує в молодого, чи згоден він одружитися [14, с. 15].

Долівка в хаті була глиняною, її підмазували перед святами. Так, перед Трійцею «...у четвер прибирали в хатах, бо в п'ятницю це робити гріх. Долівку мазали, а біля стін підводили чорним,

коричневим та ще світлішим кольорами. Ці три смужки були завширишки з долоню. «На стіні біля долівки малювали чорні зубчики» [14, с. 7]. Такі орнаменти мали оберегову функцію.

Важливою частиною хати є її дах, що захищає від негоди, убезпечує будівлю, на даху є також димар, через який виходить дим з хати. В основі образного вислову *виходь за мене заміж, будемо жити під одним дахом* [11, с. 49] лежить уявлення про те, що дах є спільним елементом життя подружжя, яке має схожі погляди, один уклад життя. Дах хати вкривали переважно соломою (стріхою): «Жили-були собі дід та баба. Мали невеличку біленьку хату, але дід так дбайливо укривав її соломою, що вона здала здавалась золотою» [11, с. 18]. Епітети *невеличка, біленька*, з допомогою яких описано хату, мають демінутивний суфікс *-еньк*, що створює атмосферу тихого та щасливого подружнього життя. Внутрішня форма фразеологізму у хаті *все аж блищить* [11, с. 28] дає уявлення про чистоту в ній. Блиск золота та золотистий колір соломи є метафоричною основою вислову *здаля здавалась золотою*. Хазяйновитість тих, хто мешкає в хаті, створює внутрішню форму образного вислову *дбайливо укривав її (хату) соломою*. На даху хати встановлювали фігуру півника як символ створення Всесвіту, що спостерігаємо також на рушниках, а образи квочок, курчат – на весільних хлібах.

Поставити хату – це закласти її фундамент, звести стіни: *...а далі вже й дівчину запитав...: а чи підеш за мене, одягну тебе як панну, нову хату поставлю* [11, с. 130]. Нова хата символізує початок молодого сімейного життя, ухвалення в неї супроводжують ритуали, які беруть початок ще з язичницької спадщини українців. «...Нормальна, побудована за всіма правилами хата мала поставати як головна передумова доброго, здорового та міцного подружнього життя в цій новій оселі» [9, с. 206].

Однією з важливих частин хати є *сволок* – «...балка, що підтримує стелю в будівлях (раніше – в сільських хатах); зведення сволока (від «сволачивание») було дуже урочистим моментом, бо без нього хата не господарна; підіймати його треба було легко й уважно, щоб ним не вдарити, бо тоді в господаря буде часто боліти голова; витягання сволока відзначалося як певна обрядодія – сволоківщина; відіграє велику роль у всіх святих обрядах, що відбуваються в хаті, бо, за М. Грушевським, «поріг, що відмежовує житло родини від чужих, неприязних сил, і сволок, що держить над нею захист», – це символи родинного життя; тому на Страсті поспішають

освятити сволок свяченою свічкою...» [5, с. 530]. Так, «напередодні Водосвяття, 18 січня, ходили до церкви, запалювали свічку і несли додому, щоб не згасла. На хаті, на сволоці нею випалювали хрест, завбільшки в палець, «щоб в хату не входить нечиста сила» [14, с. 6].

На Святвечір кидають ложку куті до сволока й дивляться, скільки зерен на ньому залишається (судять тоді про майбутній урожай)... [5, с. 530]. «Перед вечерею світили лампадку, помолилися. Тато першим починає їсти. Тричі підкидав кутю ложкою до стелі і казав: «Господи, благословляй». Підкидали кутю ложкою до стелі три рази, щоб урожай був, щоб добре жилося» [13, с. 51]. Особливе значення відіграє сволок у весільних та родинних обрядах. Сволок, як і двері, маркує хатний простір, зокрема той його локус, у який чужому не можна проникати без дозволу: «У хаті не повинні «переходити сволока», поки не отримають згоду молодої на одруження» [14, с. 11]. Сволок є одним із сакральних місць: «...На весіллі дружка на сволоці записує дарунки, які отримали молоді; має ритуальне значення – об нього злегка б'ють короваєм на щастя, а також доторкають до нього дитину, щоб добре росла; випалюють або вистругують на сволоці також хреста» [5, с. 530]. У сволок вбивали гачок, на який підвішували колиску для гоїдання немовляти.

Можна простежити зв'язок образів сволока та гільця, зокрема його верхівки, як уособлення Всесвітнього дерева в культурному просторі українців: «Молодий зрубає сосну, привезе, щоб молода наряджала. Як гільце велике, його встромляли в хрестовину або робили отвір у дощці..., прив'язували верхівку до сволока... Гільце могли встромляти і в цеберку з житом, і в горщик з піском. Хрестовину обмотували рушником» [13, с. 104].

Обряди випікання короваю містять ритуальні рухи підняття діжі до стелі, що має на меті освятити тісто для майбутнього весільного хліба під сволоком, який є верхнім, «божественним ярусом» хати, з допомогою вербального компонента-побажання: «Коли коровай посадять в піч і він загнітється, чотири жінки, які його ліпили, носять навколо столу пугу діжу, накриту віком, а зверху лежить шишка. Час від часу жінки підіймають діжу до стелі. Двоє відіймали, а двоє цілувалися навперехрест під діжею, а потім навпаки. Після цього діжу ставили на долівку, зверху ставили тарілку, наливали чотири чарки і клали п'ятак. Коли пили, говорили: «Дай, Бог, щастя» [14, с. 16]. Звертає на себе увагу парність учасників дійства й атрибутів. Віддали все, і діжу з тістом [В. Д.] – так говорили батьки молодої про придане своєї доньки.

По-особливому святковою українська хата виглядає на Різдвяні свята. У цей період засиляли старостів до дівчат: «У закиданій снігами хаті Горошків було тепло і світло, як літнього дня. На столі й на покуті під образами, на миснику, на коминцю рівно і ясно горіли свічки. Світлом своїм вони нагнулися лише один раз, коли знадвору нагнали кожухами до хати зимового духу свати, Наливайко та його товариші» [2, с. 228]. Світла та тепла хата є ознакою добробуту, дбайливості господарів. З опису гусятинського сватання на Поділлі можна дізнатися про те, як виглядає українська хата, як зустрічають сватів і гостей (котрих є парне число): «Дід Максим, дядько Кирило, Петро і Яків, а за ними і Наливайко пішли до дверей, де між одвірком і мисником були вбиті в стіну вішаки. Свати і гості поскидали кожухи, почепили їх вряд, познімали й почепили шапки...» [2, с. 232–233].

Українська хата могла бути поділеною на кімнати. Хата – «...2) велика кімната, зал». Бу|ло ў нас дві | комнати / цих / с|пал'н'іў не^абу|ло / бу|ло |т'ілки дві | комнати / так / о|це нази|вайец':а ха|тина/аце|хата/о|так нази|вали то|д'і/шч'ас це зал / а то|д'і | хата [16, с. 373]. Хат'юнка – «стара маленька хата». |Ран'ше ж не було о|цих хо|ромів / соби|ралис'а / ха|т'онка ма|нен'ка там [16, с. 374]. Хижка – 1) «погана хата». Не^а|можеш | хату / пос|таў хоч' | хижку;... [16, с. 377].

Кімната – 1) «світлиця». У кім|нат'і бу|ло ўс'іг|да | ч'істо / тў|ди д'і|теї не^а пус|кали; 2) «хатина – допоміжна кімната у двокамерних хатах» |Хата | ч'іста / а кім|ната дл'а ўс'іх / тут у|се; 3) «спальня – бічна кімната для відпочинку» (у багатьох говірках). У | первій клас йа хо|дила ў Роспа|с'ійіўку // з'і|мойу йа сто|йала на ква|тир'і ў мі|рошника // во|ни бу|ли без|д'ітн'і // о|то | наз'іму набе|рут со|бі д'і|теї із хуто|р'іў / от два х|лопч'іки із Ца|р'оўки жи|ли у ве|ликій | хат'і / а йа ў кім|нат'і // там бу|ла ле|жанка з | піч':у // к|роват' / сун|дук [16, с. 157].

Під час сватання дівчина традиційно виходила до іншої кімнатки, чекаючи, поки батьки дадуть згоду сватам віддати її заміж: «Свати підходили до хати, де живе дівчина, стукали у вікно чи двері, молода «ховалася» в іншу кімнату» [14, с. 89], «...Дід Максим і дядько Кирило підійшли до столу, поклали на стіл хлібину... Галя ж тим часом вийшла... до іншої кімнати і там заховалась...» [2, с. 229]. Важливим застереженням для сватів було сідати в хаті дівчини на виданні: «Просимо, люди добрі, сідати у нашії хаті. Будьте гостями...» [2, с. 229]. Гостей традиційно запрошували присісти в хаті, «...аби

свати сідали» (так казали в тих випадках, коли в сім'ї були дівчатка «на виданні»). За давнім звичаєм, гостям спочатку пропонували присісти на лаву, а вже потім запрошували до столу. Це ж саме стосувалося й сватів: традиційно свати не мали права сідати доти, доки не запропонують батьки або їхня дочка. Звідси, й вислів: «Сідайте, щоб свати сідали!»... Важливу роль виконувала лава у весільному обряді: вручаючи подарунки, гості ставали на лаву й привселюдно хвалилися ними, розмахуючи полотном чи іншими дарунками [1, с. 301].

Сигналом удалого проведення сватання були слова батьків: «Хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємося... А щоб нас не лякали, не дорікали, буцім передержуємо куніцю, або красну дівчицю, ми вас пов'яжемо» [2, с. 232], після яких дівчина виходила до сватів: «...Галя ніби чекала цих материн слів, бо вмить двері другої, де вона була, кімнати розчинилися... Галя винесла рушники і стала з ними перед сватами...» [2, с. 232].

Звертає на себе увагу образ столу, накритого білою скатертиною (обрусом), за яким зустрічають гостей і пригощають: «І ось пов'язані рушниками й осмілілі вже трохи гості посідали за накритий білим обрусом стіл» [2, с. 233]. Стіл – це місце, за яким збирається сім'я, рід, відбувається спільна трапеза в будні та свята, він виконує об'єднувальну функцію. Це домашній вівтар, жодний родинний обряд не обходиться без нього (весілля, хрестини, прощання з небіжчиком). Прикметним є його близькість до покуті. За ним сидять батьки молоді під час сватання, кругом нього обводять молоду. Стіл як дерев'яний виріб замінює дерево, навколо якого обводили молодих у давнину при вінчанні: «Брат молоді брав її за руку, обводив кругом столу тричі і садив на покуті і сам сідав поруч на місце молодого. В руках тримав палицю, на якій був почеплений жмут реп'яхів. Цією палицею він ширяв в бороду молодому і вимагав викуп за місце. Не встане до тих пір, поки молодий гарно не заплатить» [14, с. 17]. На столі стояли й лежали основні весільні атрибути (хліб, рушник, гільце): «На столі перед молодими стояло гільце, під ним два короваї: простий і княжецький..., пляшка з горілкою, перев'язана червоною стрічкою (якщо молода чесна, а якщо ні, то не перев'язували)» [14, с. 17].

Стіл використовували в обрядах викупу молоді, ним перегороджували прохід молодому, дружбам, світилкам, поки вони не дадуть викуп. Так, у с. П'ятничани на Хмельниччині «шлях перекривали столом, на який виставляли горілку і обов'язково хліб. Відбувалася процедура викупу

молодої. При цьому обов'язково торгувалися. Після викупу молодої старший дружба прикріплював дерево на будинок молодої...» [12, с. 215]. Прикріплення дерева на дах хати, як і підвішування гільця до сволока є символічним в контексті уявлень українців про яруси Світового дерева.

Священне місце в хаті належало печі (*зрубі, плиті*). «У побуті печі належала й обрядова функція, біля якої найчастіше ворожили дівчата, щоб завбачити свою долю» [1, с. 298]. «Дівчина, яка хотіла «присушити» хлопця, брала його слід (тобто землю з-під сліду ноги парубка) і вмазувала цю землю в піч, примовляючи: «Як піч від хати не відходе, так щоб і (ім'я парубка) від мене не відходив» [10, с. 432]. У контексті вшанування рідної хати є важливим її зв'язок із концептами печі, вогню, землі, роду.

Піч є символом «...материнського першопочатку, непорушності родини, неперервності життя, рідної хати, батьківщини;... стала ритуальною, культовою як родинний вівтар, де знаходяться боги родинного вогнища... Здавна існує звичай при сватанні молодому стояти «в кочергах» (біля печі, де стоїть пічне начиння, або біля дверей, де «віники»), а молодій «піч колупати», – отже, питати поради у домашнього вогнища, бога» [5, с. 456, 524]. На Харківщині молода під час сватання могла *колупати (довбати, дерти, скребти, ковиряти, обдирати) комин або піч (пічку)* [8, с. 447]. У Карпатах «...дівчина, до якої прийшли свати, мусила сидіти на печі, а коли давала згоду, то, злізши, колупала її, що було ознакою того, що вона зголошується на заручини... Поширений в українського народу звичай, коли після весілля дівчина, переходячи жити до молодого, разом із «віном» брала й шматок цеглини від печі – на щасливе подружнє життя» [1, с. 298, 299]. Таким чином дівчина забирала із собою часточку родинного вогнища, дух предків – у вигляді глини або шматка цеглини з печі.

Навпроти печі була *покуть (покоть, покуття)* на сході, де висіли ікони, що було ознакою побожності української родини: «На покуття ставили дідуха з колосків пшениці, жита, навіть прикрашали у вигляді якогось діда. З колосків чіпляли вуса. Він був господарем хати, охороняв від злих духів. Господарі просили його, щоб урожай був. До нього ставили кутю, вішали рушники... Дідуха зберігали до нового врожаю. Здається, перед Пасхою відносили на горіще» [13, с. 50]. З образом покуті є пов'язаним образ *покраси* – «1) «квіти, якими прикрашають божницю»; 2) *«житня солома, якою напередодні весілля дружко з благословення батьків прикрашає божницю в хаті молодого» (Харк. зб., с. 964) [16, с. 286]. Тут

садовили молодих, весільних батьків, почесних гостей: «Сват... повагом налив усім у чарки по вінця горілки, встав, перехрестився у куток до ікони святої Богородиці: – З Різдом Христовим будьмо здорові і за всіх здоров'я!» [2, с. 233]. «З дохристиянських часів вірили, що це священний олтар родини, через який здійснюється безпосередній зв'язок з небесним світом; ритуально це найцінніша частина внутрішнього простору хати, своєрідна орієнтація помешкання, один кінець якого вказував на схід (Божу сторону)» [5, с. 464].

Одним з обов'язкових весільних атрибутів була *скриня* – дерев'яний «...великий ящик з кришкою (віком) і замком для зберігання одягу, коштовних, пам'ятних предметів, сімейних реліквій і т. ін.» [5, с. 548]. Фольклорна формула «...і було всього в хаті, і на дворі, і на столі, і в скрині» дає уявлення про матеріальне багатство спочатку молодої, а пізніше господарів хати, які дбають про статки. Заставлений їжею стіл, скриня, наповнена одягом, рушниками часто асоціюються із заможним, щасливим життям. В обрядах викупу, обміну образ скрині відіграє значну роль. Вона є символом заможності молодої, об'єднує два роди. Так, коли молода їхала до молодого, то «зразу забирали і скриню, яку везли попереду молодих на підводі. Подушки клали на ту підводу, де їхали молоді. Молода стояла на підводі і кланялась на всі чотири сторони, молодий стояв поряд з нею. Було й таке, що за скринєю їхав боярин чи дружко в п'ятницю і викупав у брата молодої» [14, с. 18].

Важливою була підготовка та прибирання хати до весілля: на Харківщині «в суботу молода з двома дружками йшли до молодого прибирати в хаті. У вузлику несли рушники, шторки» [14, с. 16]. На Хмельниччині «у суботу перед весіллям у післяобідню пору до молодої приходили дружки і розпочинали прикрашати оселю. Те саме робили у молодого його дружби» [12, с. 212]. Післявесільні обряди мали на меті перевірити, чи готова молода стати господинею: «У понеділок молоду будили з самого ранку і вона повинна була прибрати хату» [12, с. 216].

Висновки. Отже, концепт хати є важливим елементом української весільної концептосфери. Він сформувався на основі численних уявлень, вірувань про хату як місце не тільки помешкання, а й духовний центр української родини, де живуть духи предків, змінюються покоління, дотримуються звичаєвого права під час народження, весілля, поховання тощо. Звичаї, пов'язані з купальською обрядовістю, святами зимового циклу (Різдом, Новим роком, Водохрещею), закладанням фундаменту та зведенням стін, комину, проведенням сватання, викупову-

ванням молоді тощо підтверджують думку дослідників про те, що це місце дотримання важливих ще дохристиянських ритуалів з поклонінням вогню, ушануванням дідуха на покуті як старійшини роду, печі як місця зосередження домашніх духів, сволака як лінії розмежування земного та небесного світів, дверей і порогу як межі відокремлення свого та чужого світів, вікна як ока хати, з якого можна спостерігати за навколишнім світом, через яке приходять духи померлих родичів, стола як давнього родинного вівтаря, долівки як уособлення нижнього світу. Важливим у народній свідомості є рух до хати (наповнення хати добром, щастям, добробутом) і з хати (можлива втрата добра, здоров'я, удачі) як утворення свого роду каналів поповнення та втрати позитивної енергії.

Різноманіття слобожанських номенів *хата*, *хатина*, *хатьонка*, *мазанка*, *хижка*, *старині*, *хатовини*, *кімната*, *кухня*, *коридор*, *сіни* тощо вказують на складний, переважно двокамерний, пізніше трикамерний, устрій української хати. Локуси та предмети хатнього начиння *стріха*, *димар*, *горище*, *комин*, *груба*, *плита*, *поріг*, *мисник*, *стіл*, *обрус*, *діжа*, *лава*, *скриня* тощо допомагають створити український чарівний світ-простір, призначений для життя людини та умовно поділений на три яруси (верхній, середній, нижній). Сватальні

обряди асоціюються з *пиччу* як сакральним місцем у хаті, її елементами *глина*, *цеглина*, а також *сінями*, де стоїть наречений під час сватання. Дівчина під час сватання виходить до *кімнати* з хати, поки її не покличуть. *Дах* є локусом верхнього ярусу хатнього простору, оберегом, символом поєднання молодих у спілку, *жити під одним дахом* означає спільне проживання, утворення нової сім'ї. На *сволаці* дружка записує подарунки, до сволака підвішують весільне гільце.

Образ хати пов'язаний з образами *Бога*, *сонця*, *Світового дерева*, *батька-матері*, *чоловіка*, *жінки*, *дитини*, *діда*, *баби*, *хліба*, *життя*, *рушника*, *води*, *вогню*, *ікони*, *стола*, *скрині*, *гільця*, *діжі*, *хреста*, *сокири*, *куті* тощо, які часто є символічними, мають глибокий архаїчний підтекст. Звертають на себе увагу весільні обрядодії сватання, прибирання, прикрашання, викупування молоді, випікання короваю, установлення гільця, обміну, а також ворожіння дівчат на судженого, які відбуваються в хаті. Концепт хати наповнений іншими концептами – *добра*, *щастя*, *багатства*, *родини*, *гостинності*, *волі*, *незалежності*, *добробуту*, *здоров'я*, *любові та кохання*, *землі*, *вогню*, *часу*, *парності*. Він є частиною різних концептосфер української картини світу, у тому числі весільної, потребує подальшого детального вивчення.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

- В. Д. – сел. Велика Данилівка м. Харків,
Н. В. – сел. Нова Водолага Харківської обл.,
Шишк. – сел. Шишківка м. Харків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боян-Гладка С. Предмети інтер'єру української традиційної хати в духовному світі українців Карпатського регіону. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2017. Ч. 29–30. С. 297–307.
2. Вінграновський М. С. Моя молитва: поезії, роман. Харків: Фоліо, 2013. 572 с.
3. Данилюк А. Українська хата. Київ: Наук. думка, 1991. 112 с.
4. Даренська В. Сакральність простору традиційного українського житла. *Вісник НТУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*: зб. наук. праць. 2009. № 1(25). С. 22–26.
5. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
6. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / сост. В. И. Иванов. Харьков, 1898. Т. 1. 1021 с. (скорочення джерела в словникових статтях – Харк. зб.).
7. Иванов П. Народные обычаи, повѣрья, примѣты, пословицы и загадки, относящиеся къ малорусской хатѣ. *Харьковский сборник*. Вып. 3. Харьков, 1889. С. 35–66.
8. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. Київ: Наук. думка, 1982. 540 с.
9. Кирилюк О. О. Універсальні параметри соціокультурної спеціальності: українська хата. *Універсальні виміри української культури*. Одеса: Друк, 2000. С. 200–213.
10. Красиков М. Філософія буття слобожанського селянина. *Часопис «Дух і літера»*. 1999. № 5–6. С. 428–442.
11. Крауш Б. Слобожанські казки. Харків: Центр Леся Курбаса, 1993. 144 с.
12. Літкевич В. Історія села П'ятничани (1493–1960 роки). Київ: Сучасний письменник, 2011. 252 с.
13. Матеріали до фольклорно-етнографічної експедиції «Муравський шлях-97» / упоряд. М. Красиков та ін. Харків: ХДІК, 1998. 360 с.
14. Муравським шляхом. Ч. 1. Етнографічний опис та фольклорні матеріали селища Лиман Зміївського району Харківської області / упор. В. Осадча та ін. Харків, 1996.
15. Мойсеїв І. «Рідна хата» в системі категорій української культури. *Культурологічні студії*: зб. наук. праць. Київ, 1996. С. 130–146.
16. Словник українських східнослобожанських говірок / за заг. ред. К. Д. Глуховцевої та В. В. Леснової. Вид. друге, зі змін. й допов. Київ: Талком, 2021. 407 с.
17. Сумцов М. Ф. Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. Харків: Акта, 2002. 282 с.